

Анђела Н. Ђорђевић¹
Универзитет у Приштини с привременим седиштем
у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Катедра за социологију
Косовска Митровица (Србија)

УДК 316.647.8-053.9(497.11)
Прегледни научни рад
Примљен 18/10/2019
Измењен 27/11/2019
09/12/2019
Прихваћен 17/12/2019
doi: [10.5937/socpreg53-23653](https://doi.org/10.5937/socpreg53-23653)

МАРГИНАЛИЗАЦИЈА СТАРИЈИХ ОСОБА У СРБИЈИ

Сажетак: Полазна претпоставка у раду је да су старе особе маргинализовани у Србији, узимајући у обзир готово све димензије социјалне искључености, те да је њихова искљученост из друштва у великој мери последица лоше економске ситуације у држави, као и лоше социјалне политике која не препознаје значајан допринос који би пензионери могли да дају друштву, уколико би им се пружила шанса и мотивација за такву врсту активности.

Циљ рада је утврдити да ли су старе особе (пензионери) у Србији маргинализовани, односно, друштвено искључени. Потом, уколико јесу, утврдити у којим димензијама се њихова друштвена искљученост испољава и у којој мери. Осим тога, важно је утврдити и који чиниоци доводе до маргинализованог положаја пензионера, како бисмо наведени проблем сагледали у целини.

У раду је дат приказ теорија и дефиниција којима се објашњава проблем маргинализације и социјалне искључености, а потом су анализирани статистички подаци којима располажу државне институције, попут Републичког завода за статистику, Националне службе за запошљавање, Фонда за пензијско и инвалидско осигурање, итд.

Резултати истраживања су показали да су старе особе у Србији у великој мери маргинализовани и социјално искључени, посебно на пољу друштвених активности. Њихова друштвена искљученост је последица лоше економске ситуације у држави, њихове лоше финансијске ситуације лошег здравља, недовољног образовања и квалификација, као и стереотипа који у Србији владају о старим особама.

Кључне речи: маргинализација, друштвена искљученост, старија популација, Србија

Одређење маргинализације и друштвене искључености

Појам маргинализација настао је у социолошкој и психолошкој литератури у оквиру различитих доктрина и схватања. „Ипак, маргинализација је претежно социолошки термин којим се обично описује ситуација групе људи који су искључени из доминантне културе и расподеле моћи која постоји у друштву” (Југовић, 2007, str.

¹ djordjevicandjela1995@gmail.com

32). Маргинализација представља друштвени процес, а не само стање друштва, јер она подразумева и искључење из друштвених процеса и односа, стога је друштвена/социјална искљученост једно од кључних обележја маргинализације.² Појам друштвена искљученост почео се употребљавати у Француској и односио се на грађане који су били искључени из државног социјалног осигурања, потом је појам прихваћен у Великој Британији, да би га касније прихватила и Европска заједница и развила га као део социјалне политике (Šproger, 2004). Иако се у научној литератури наилази и на термин *йойкласа*, којим се означавају „појединци који су дугорочно незапослени (или су само ретко и повремено обављали неки посао) и који у великој мери зависе од социјалне помоћи” (Giddens, 2007, стр. 325), Гиденс истиче да је примереније користити термин друштвена изопштеност/друштвена искљученост/социјална ексклузија, јер је то шири концепт од концепта поткласе и наглашава процесе – механизме изопштавања. Такође, погрешно је поистовећивати друштвену искљученост са сиромаштвом које се своди на материјалну димензију (недостатак ресурса), док друштвена искљученост „подразумева знатно више од недостатка новца, односно по својој природи представља вишедимензионални концепт (процес који слаби повезаност појединца и заједнице)” (Jokić, Petovar, 2009, стр. 46). Коначно, под појмом социјалне искључености подразумевамо

„процес у коме су појединци гурнути на саму ивицу друштва и спречени да у потпуности учествују због свог сиромаштва или због одсуства елементарне стручности и могућности за перманентно образовање, или услед дискриминације. Ово их удаљава од пословних, доходовних и образовних могућности, као и од социјалне и комуналне мреже активности. Ти људи имају малу могућност приступа власти и органима у којима се доносе одлуке па се стога осећају беспомоћнима и сматрају да не могу да преузму контролу над доношењем одлука које утичу на њихов свакодневни живот” (Светска банка према: Jugović, 2007, стр. 43–44).

Према дефиницији британске владе, социјална искљученост је „оно што се догоди када људи или подручја пате од повезаних проблема као што су незапосленост, слабе вештине, мали приходи, лоши услови становања, високи криминал, лоше здравље и распад породице” (The Social Exclusion Unit, 2004). На основу наведених дефиниција закључујемо да је концепт друштвене искључености, па самим тим и концепт маргинализације, широког спектра, те да обухвата низ чинилаца и индикатора.³ У складу с тим, Гиденс (Giddens, 2007, стр. 328–329) разликује три врсте друштвене искључености: економску ексклузију, коју појединци и заједнице могу да доживе и у погледу производње и у погледу потрошње; политичку ексклузију, која се односи на искљученост појединца или групе из сфере политичких дешавања и друштвену

² „Поред групе ‘добровољно’ маргинализованих особа (особе које се одлучују за номадски живот путујући по свету без сталног боравка, чланови разних ралигиозних секти, путујући уметници...) много већи проблем представља група ‘принудно’ маргинализованих људи” (Šagrić, Radulović, Bogdanović, Marković, 2007, стр. 49)

³ О димензијама и индикаторима социјалне искључености опширније читати у (Šućur, 2004).

ексклузију, која подразумева слабу или ограничену друштвену мрежу која води ка изолацији и минималном контактирању с људима.

Као најважније изворе друштвене искључености Шпорер (Šporer, 2004, str. 177–179) истиче: 1) читав распон неједнакости који постоји у друштвима и различито погађа друштвене групе, при чему посебно истиче неједнакости засноване на расној, националној или етничкој основи, 2) слабије развијена, бесперспективна географска подручја, 3) животне околности, попут инвалидитета, болести, једнородитељских породица или фазе живота у којој се појединци налазе, где посебно истиче положај младих људи и пензионера и 4) динамика друштвене промене, која се огледа у променама које нам доноси процес глобализације, посебно у домену привреде.

Утицај процеса глобализације на социјалну искљученост

За потребе овог рада од посебног је значаја размотрити утицај који процес глобализације има на новонастале промене, посебно у домену рада, с обзиром на то да су оне у директној вези с друштвеним положајем старијих особа. Процес глобализације је неминован и прогресиван историјски процес који је почео хиљаду година пре нове ере, а можда и раније (Šuvaković, Baljošević, Obradović, 2014), али који је „талас вртоглавог ритма” доживео после пада Берлинског зида 1989. године и од тада живимо у периоду турбоглобализације (Pećujlić, 2005). Наиме, економски аспект глобализације подразумева

„процес раста међународних токова роба, услуга, капитала и људи (и с њима неизбежно и технологије), а данас, још и процес глобализације тржишне привреде, тј. ширења капитализма на оне сфере и оне земље у којима још увијек није доминантан систем” (Hatibović, 2002, str. 31).

Као главно обележје економског аспекта глобализације препознају се мулти-националне компаније, чија се моћ доказује остваривањем прихода већег од бруто националног дохотка многих земаља, чак и великих држава попут Шпаније, Бразила, итд. (Vuletić, 2006). Нова тржишна политика довела је и до промена у организацији рада, које се највише огледају у „дељењу рада” до најједноставнијих радних операција (Bolčić, 2003), као и потреби за сталним учењем и усавршавањем радника, како би они могли да „испрате” све радне захтеве који им се у компанијама намећу. Све бржи проток добара, услуга, људи и информација у савременом добу захтева да радне организације буду променљивије и прилагодљивије (флексибилније), како би се прилагодиле савременим глобализацијским процесима, који су у раду проузроковали увођење хоризонталне уместо вертикалне повезаности између појединих организационих делова, потом, оријентацију на дугорочне интересе организације, а не само на краткорочну финансијску добит, увођење тзв. саморегулативних тимова и тзв. тимова квалитета, уз ослонац на стално стручно усавршавање свих запослених, које има за циљ да их усмери ка развојним организационим циљевима, подстиче се комуникација на свим нивоима организације, што се односи на партиципацију свих актера у менаџерским одлукама, уз истовремено награђивање према учинку (Milošević, 2013). Свенсен (Svendsen, 2012) истиче постојање „клизног радног вре-

мена” и „клизног радног места” као карактеристику савременог рада, што значи да људи све чешће раде „од куће” или с неког другог места (у зависности од посла којим се баве), без конкретног радног времена. Емпиријско истраживање које је спроведено на узорку од 200 производних предузећа која су део ланца снабдевања велике мултинационалне компаније (Spasojević Brkić, Tomić, Brkić, Dondur, Josipović, 2019) показало је да међу основне димензије организационе културе⁴ између осталог, спада знање и компетентност запослених, те да предузећа редовно инвестирају у обуку и професионални развој радника. Додатно, циљеви и задаци предузећа су јасни и мерљиви, што се препознаје као још један од разлога за стално усавршавање радника. Свакако да учење и усавршавање позитивно делују на развој сваког човека и да су важне компоненте за стварање што квалитетнијих услова за живот. Међутим, питамо се, на који начин оваква тржишна политика и организациона култура утичу на друштва која још увек нису достигла ниво развоја који би им обезбедио такав начин пословања, што је случај и са Србијом. Односно, шта се дешава с члановима друштва који, из више разлога, нису у стању да испуне све наведене радне захтеве?

Старији људи у Србији су одрастали и школовали се у једном потпуно другачијем политичком и економском систему него што је капитализам, који од њих није захтевао перманентно образовање и усавршавање и који им је омогућавао да, када једном ступе у радни однос, у радном односу и најчешће на истом радном месту остану до краја радног века. Услед тога, потпуно је нереално очекивати од њих да у позној животној доби стичу нове вештине, да уче, усавршавају се и стичу додатне квалификације, што је све део претходно описаних савремених радних захтева. Уз то, савремена занимања, па и она најједноставнија, захтевају употребу модерних комуникацијских средстава и погодности које она доносе (што је једна од највидљивијих последица глобализацијских процеса), док се старија популација у Србији, како ћемо видети у даљем раду, у веома малом проценту служи савременом технологијом, што представља додатну препреку приликом налажења посла и активног укључивања у заједницу.

Додатно, под утицајем глобализације и сталне економске кризе последњих неколико година се појавила нова стратификациона група⁵, која је названа прекаријат, а која се на Западу препознаје као „нова опасна класа” (Standing, 2011).

„Прекаријат чине групе појединаца који, независно од висине прихода, образовања, самоидентификације и других особености, нису трајно запослени, тј. таква група нема стабилан положај на тржишту рада, нема загарантован посао. Другим

⁴ „Организацијска култура се препознаје у особеној „организациској филозофији”, у организацијским „слоганима” („Coca-Cola – то је оно право”), у „порукама за јавност”, у личностима (Хенри Форд, Тојота, Бил Гејтс...) које симболизују организацију, у ритуалима и церемонијама, у организацијској културној „мрежи” и у својеврсном „фолклору” организације – причама које препричавају важна дешавања за дату организацију. *Организацијска култура чини људе „приврженим” организацији*, даје им осећај да знају шта је добро чинити, а у релевантној околини организација осигурава свој особен „третман, уважавање, поверење, „мисију”” (Bolčić, 2003, стр. 302–303)

⁵ О различитим дефиницијама и схватањима друштвене стратификације и друштвене класе читати у (Tomić, 2016).

речима, ти људи у једном тренутку имају радно место и приходе, али већ сутра могу остати без њих, кад послодавцу више не буду били потребни” (Golenkova, Goliusova, 2014, str. 144–145).

Бурдије (Bourdieu, 1999) истиче да је прекаријат данас свуда: у приватном и јавном сектору, у индустријским предузећима, у институцијама за културну производњу, просвети, новинарству, медијима, итд. Посебно наглашава да прекаријат, свакој особи која га трпи, будућност чини неизвесном и онемогућава свако рационално предвиђање. Осим прекаријата, Миладиновић истиче постојање маргиналне класе, чија је кључна карактеристика „искљученост из друштвених токова, пре свега дугорочна искљученост из процеса рада, из које следи њихово сиромаштво” (Miladinović, 2017, str. 488). Међутим,

„маргинална класа није синоним за сиромашне, чак не ни за социјално ускраћене. Она је обележена социјалном дезорганизованошћу, недостатком друштвених мрежа и уважених улога и индивидуализмом у којем се тешко успостављају сарадња и поверење а изолација је нешто сасвим уобичајено” (Miladinović, 2014, str. 44).

Услед таквог друштвеног положаја, припадници маргиналне класе гаје изразити антисоцијални поглед на остатак друштва, одликује их пасивност у покретању било какве социјалне акције, непријатељски став према официјелном друштву, склоност сивој економији и генерална психо-социјална трауматизованост (Miladinović, 2017). Имајући у виду да Милановић (Milanović, 2016) прогнозира да ће се добити процеса глобализације и у будућности неравномерно расподељивати, те да ће јаз између богатих и сиромашних бити још већи, долазимо до закључка да ће проблем маргиналне класе бити само израженији.

У складу с наведеним, питамо се да ли старије особе у Србији можемо посматрати као један део прекаријата, као нове стратификационе групе? Да ли их можемо одредити као припаднике маргиналне класе?

Да ли су старије особе у Србији социјално искључене?

Лоша економска ситуација у Србији у великој мери је последица транзиционог процеса у који смо као друштво ушли неспремни. Транзиција се најопштије дефинише као „еволутиван прелазак из једног типа друштва у друго” (Šuvaković, 2014, str. 12). Међутим, транзиција је широк појам који има неколико аспеката и димензија. Стога, за транзицију која се десила у бившем СССР-у, земљама некадашњег источно-европског блока и у Југославији, Шуваковић истиче да је

„представљала квалитативну промену у овим земљама, у смислу радикалне промене система, друштвеног уређења, промену друштвених вредности, схватања, морала, идентитарну и промену културних образаца, али и својинских односа, што је пре свега значило општу приватизацију, у оквиру које и својинску реституцију” (Šuvaković, 2014, str. 17).

Као последице транзиције уочавају се велики спољни дуг, лоше вођена (пљачкашка) приватизација⁶, отпуштање радника (у транзиционом периоду, од 2002. године до 2011. године, из приватизованих предузећа отпуштено је 60% радника), као и драматичан пад животног стандарда грађана (Šuvaković, 2014, стр. 17). Уколико имамо у виду да је стопа ризика од сиромаштва⁷ (ова лица нису нужно сиромашна, већ само имају већи ризик да то буду) у 2017. години износила 25,7%, да је стопа ризика од сиромаштва или социјалне искључености за 2017. годину износила 36,7% (RZS, Saopštenje 345, 25.12.2018.), стопа незапослености⁸ у првом кварталу 2019. године износила 12,1% (RZS, Saopštenje 137, 31.05.2019.), док у другом кварталу текуће године износи 10,3% (RZS, Saopštenje 232, 30.08.2019.), да просечна нето зарада по запосленом (за јул месец текуће године) износи 55.042 динара (RZS, Saopštenje 259, 25.09.2019.), долазимо до закључка да је економска ситуација у држави још увек незавидна, што изазива додатне потешкоће у свим сферама друштва.⁹

⁶ „Прекид производње или њено значајно смањење и отпуштање запослених су били крајњи резултат у невероватно великом броју приватизација...” (Popov, 2013, стр. 30)

„Синтетички индикатор укупног социо-економског система сваке земље, па и Србије, јесте незапосленост. Хронично високе стопе незапослености, као последица неуспешности приватизације, односно транзиције, довеле су до великог броја социјалних губитника и пораста сиромаштва” (Drakulić, 2017, стр. 299)

⁷ „Праг ризика од сиромаштва износио је 15.600 динара просечно месечно за једночлано домаћинство. За домаћинства с двоје одраслих и једним дететом старости до 14 година праг ризика од сиромаштва износио је 28.080 динара, док је за четворчлано домаћинство с двоје одраслих и двоје деце старости до 14 година овај праг износио 32.760 динара” (RZS, Saopštenje 345, 25. 12. 2018)

У социологији разликујемо апсолутно и релативно сиромаштво. „Концепт **апсолутног сиромаштва** заснива се на идеји *преживљавања* – основних услова које треба испунити како би се одржала физички здрава егзистенција... Концепт апсолутног сиромаштва сматра се универзално применљивим... За било којег појединца, било где у свету, може се рећи да живи у сиромаштву уколико се налази испод овог универзалног стандарда... Погодније је, сматрају неки, користити концепт **релативног сиромаштва**, који сиромаштво одређује у односу на укупни стандард који преовладава у одређеном друштву. Заговорници концепта релативног сиромаштва сматрају да се сиромаштво културно дефинише и да не може да се мери на основу неког универзалног стандарда” (Giddens, 2007, стр. 317).

„Концепт релативног сиромаштва почива на увјерењу да се сиромаштво не може мјерити само висином дохотка неопходног за физичко преживљавање. Садржинско-одређујући елементи, односно индикатори, релативног сиромаштва проширују се другим димензијама, као што су образовање, здравље, становање, приступ различитим услугама и погодностима, судјеловање у друштвеним активностима локалне и шире заједнице, стилкови потрошње, начин организовања слободног времена, социјалне мреже и друге битне детерминанте друштвених слојева” (Petrović, 2012, стр. 76)

⁸ „Незапослени је лице од 15 година живота до испуњавања услова за пензију, односно најкасније до 65 година живота, способно и одмах спремно да ради, које није засновало радни однос, или на други начин остварило право на рад, а које се води на евиденцији незапослених и активно тражи запослење” (NSZ, 2019)

⁹ Стопу незапослености смањује и стални одлазак грађана Србије у иностранство, те се процењује да је „из Србије у периоду од 2012. до 2016. године отишло око 245.000 лица.” (видети у: WFD, IRI, 2019, стр. 8)

Истакнути економски проблеми имају пресудан утицај на свакодневни живот грађана Србије: на њихов материјални статус, здравље, степен образовања, укљученост у друштвене активности, начин организовања слободног времена и коначно, на њихову социјалну укљученост/искљученост.

За нас је важно да испитамо да ли су и у којој мери најстарији грађани Србије маргинализовани у друштву, тако што ћемо испитати следеће индикаторе социјалне укључености: материјални статус, заступљеност на тржишту рада, образовање, здравље, степен укључености у заједницу, насиље и занемаривање и живот у изолованим подручјима (селима).

1. Материјални статус

Број корисника пензије¹⁰ у Србији износи 1.706.637, просечан износ пензије је 26.347 динара, док највећи број пензионера (21,6%) прима пензију у износу од 10.000,01 до 15.000 динара (Fond PIO, 2019). Од укупног броја старијих од 65 година, 12,5% не прима никакву пензију (Babović, Veličković, Stefanović, Todorović, Vračević, 2018, str. 23). Узмемо ли у обзир да износ просечне потрошачке корпе за трочлано домаћинство износи 71.446,88 динара и да износ минималне потрошачке корпе за трочлано домаћинство износи 37.084,83 динара (Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija, 2019), закључујемо да су приходи пензионера неретко недовољни чак и за задовољење основних животних потреба. Ризику од сиромаштва изложено је 16% особа старости између 65 година и 74 године, као и 23,4% особа старијих од 75 година (Babović i dr, 2018, str. 18) Материјалну депривацију (материјалну ускраћеност) трпи 42,7% особа старости између 65 година и 74 године, као и 45,3% особа старијих од 75 година (Babović i dr, 2018, str. 19). Стопа стамбене депривације за становништво старо 65 и више година у Србији износи 11,9%, што је много више од просека за ЕУ28, где стопа стамбене депривације износи 1,7%. (Babović i dr, 2018, str. 24). Велики број пензионера није у могућности да узме кредит у некој од банака које послују у Србији, јер банке најчешће захтевају да износ пензије буде најмање 20.000 динара месечно, како би пензионер остварио право на кредит (Mogavčević, 2018) Иако пензионери могу бити радно ангажовани и после пензионисања (Petrović Stojanović, 2019), што би им донело додатна примања, главни проблем представљају предрасуде и стереотипи о старијим људима као болесним, спорим и недовољно образованим и информисаним особама, услед чега послодавци углавном не желе да их радно ангажују. Међутим,

„старија лица стекла су знатно искуство у току живота. Треба им омогућити да искористе своје искуство, на пример, тако што ће се активирати као предузетници и

„Резултати показују да укупни трошкови образовања лица која напуштају Србију у једној години, у зависности од образовне структуре, варирају од скоро 960 милиона до нешто преко 1,2 милијарде евра. Поређења ради, укупан извоз информационо-комуникационих услуга у 2018. години износио је 1,1 милијарду евра, док се извоз целокупног сектора пољопривреде у родним годинама креће око 900 милиона евра” (видети у: WFD, IRI, 2019, str. 23)

¹⁰ Право на старосну пензију у 2019. години остварује мушкарац осигураник са 65 година живота и најмање 15 година стажа осигурања. Жена осигураник право на старосну пензију остварује са 62 године и шест месеци живота и најмање 15 година стажа осигурања. <http://www.pio.rs/lat/lat-starosna-penzija.html>

придружити тржишту рада. Радно место обезбеђује приходе као и друштвене контакте и осећај да је појединац потребан и да продуктивно доприноси друштву људи свих доба” (UNECE 4, 2009).

2. Заступљеност на тржишту рада (незапосленост)

Међу старим особама има више жена него мушкараца (57,85% у односу на 42,15%) (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, стр. 45), што социјалну искљученост старих особа подиже на виши ниво, с обзиром да су жене, без обзира на године, мање заступљене на тржишту рада.¹¹ Према попису из 2011. године, од укупног броја становништва старијег од 65 година свега око 5% особа старости између 65 година и 69 година, осим пензијом, остварује приходе зарадом на основу рада. С повећањем броја година, удео оних који зарађују на тај начин се смањује, тако да код особа старости између 70 година и 74 године износи око 3%, а код особа старости између 75 година и 79 година око 2%, итд. (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, стр. 74). С повећањем година особа старијих од 65 година, расте и број издржаваних лица. Процент издржаваних лица у групи особа старости од 65 година до 79 година износи око 10%, од 80 година до 84 године око 15%, а од 85 година до 89 година око 17%, (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, стр. 74). Од укупног броја активних становника који обављају занимање (запослени), само 2,41% има више од 65 година и у највећем броју обављају занимања која спадају у категорију „пољопривредници, шумари, рибари и сродни” (17,59%), док су у свим осталим занимањима заступљени с мање од 1%, осим код једноставних занимања, где је удео 1,67% (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, стр. 87).

3. Образовање

Пописом из 2011. године утврђено је да највећи број старих особа од формалног њиховог образовања има непотпуну основну школу (37,52%). Међутим, посматрамо ли образовање лица по петогодишњим старосним групама засебно, овај податак не важи за лица старости између 65 година и 69 година, јер у овој категорији највећи удео има средњошколско образовање (31,99%). Удео старих без школске спреме и с непотпуним основном школом расте с бројем година (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, стр. 100). Најобразованији су у региону Београда, где удео старих са средњом школом износи 35,39%, а с вишом и високом школом 26,00%. Поређења ради, у региону Јужне и Источне Србије удео старих особа са средњом школом износи 16,43%, а с вишом и високом школом 8,11% (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, стр. 103). Удео компјутерски писменог становништва међу њима износи 5,63%. Највећи број компјутерски писмених старих лица је у старосној групи од 65 до 69 година (11,18%), док с годинама проценат опада (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, стр. 109). Током 12 месеци који су претходили истраживању, 17% становништва старог 65 и више

¹¹ Истраживања показују да су жене старије од 45 година ређе запослене с пуним радном временом у односу на мушкарце, те да се услед немогућности да пронађу посао окрећу самозапошљавању и предузетништву. Од укупног броја предузетница старијих од 45 година, 74% се за самозапошљавање определило из економске нужде, док 61% послује неуспешно. Жене старости између 50 година и 64 године имају веома ниску стопу запослености (Žene na prekretnici, Група за развојну иницијативу, 2017)

година је користило компјутер, док је интернет на мобилном телефону у 2017. години користило свега 3% становника старости између 65 година и 74 године (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, str. 40–41). Као један од разлога за тако мали број старијих особа који користе модерну технологију наводи се непостојање особе која би могла томе да их научи, јер они сами не умеју да се обуче.

4. Здравље

У просеку, 13,5% особа старијих од 65 година је изјавило да је у значајној мери спречено да обавља свакодневне активности из здравствених разлога, док 59,05% нема таквих проблема. Од укупног броја старих, 2,5% је своје здравље оценило као веома добро; 15,4% као добро, 37,5% као солидно, 36,3% као лоше, док је 8,3% своје здравље оценило као веома лоше (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, str. 27–28). Истраживање из 2015. године је показало да 15,6% особа старијих од 65 година током 12 месеци није обезбедило здравствени преглед или лечење које им је било потребно и као најчешћи разлог наводи се недостатак финансијских средстава (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, str. 29). Проблем који се јавља као главни фактор који ограничава старе особе у свакодневном функционисању јесте страх од пада. Истраживања су показала да страх од пада у највећем проценту постоји код жена, особа старости између 75 година и 79 година и 80 и више година, особа које су имале више од два пада и повреде настале приликом пада, особа које су повремено и често у ситуацији „близу” пада, лица које имају проблема с видом, итд. (Ivanović, Trgovčević, 2018).¹²

5. Степен укључености у заједницу

Старе особе су веома мало укључене у друштвени живот заједнице. Од укупног броја особа старијих од 65 година, 94,5% није члан цркве или неке друге религијске организације; 97,8% није члан ниједне спортске организације или организације за рекреацију; 98% није члан ниједне уметничке, образовне или сличне организације; 99,3% није члан ниједне организације за заштиту животне околине; 97,4% није члан ниједне професионалне организације; 97,5% није члан ниједне хуманитарне организације; 92,25% није члан ниједне политичке партије. Додатно, 99,3% старих у последњих годину-две није учествовало на јавним групним окупљањима које су организовале државне институције; 96,2% није учествовало на јавним окупљањима која су организовале политичке партије; 98,9% није учествовало на јавним окупљањима која су организовале невладине организације (Babović i dr, 2018, str. 50–51), док највећи број старих (22,5%) своје слободно време проводи гледајући телевизију (Babović i dr, 2018, str. 55). Од укупног броја старијих особа, 16,95% не може да троши мање количине новца самостално; 25,6% не може да приушти одлазак на спорт или културне догађаје; 26,5% не може себи да приушти окупљање с пријатељима или породицом на оброку барем једном месечно; 28,55% нема два пара обуће; 32,9% није у могућности да замени изношену одећу (Babović i dr, 2018, str. 21).

¹² Додатно читати у (Stojanovic, Kocic, Balov, Milenkovic, Savic, Ivanovic, 2015). Такође и у (Pavlović, Račić, Kekuš, Despotović, Joković, Hadživuković, 2017)

6. Насиље и занемаривање

Важно је напоменути да је истраживање спроведено 2015. године показало да је 19,8% старијих особа изјавило да је доживело неки облик насиља или злостављања у старијем добу, док је њих 5,5% доживело вишеструко насиље. Као најзаступљенији облик насиља наводи се финансијско злостављање, које је пријавило 11,5% старијих особа, док је једним другим истраживањем старе популације у Србији утврђено да скоро 40% старијих особа има текуће рачуне којима располаже неко треће лице. После финансијског злостављања следе психичко или вербално злостављање (7,8%), а потом физичко (3,9%) (Babović i dr, 2018, стр. 40).

„Психичко, као и емоционално насиље старијих особа укључује покушаје дехуманизације и њихово потцењивање. Злостављање старијих особа је било које вербално или невербално поступање које смањује њихово самопоштовање и третирање њиховог психолошког и емоционалног интегритета” (Krstinić, Vasiljković, 2019).

Уз то, чланови породице, родбина и пријатељи занемарују старије, што се показало као велика препрека њиховом активном укључивању у заједницу/друштво, што доводи до снажног осећаја самоће. Истраживања су показала да су усамљенији они који живе у градовима, него старији који живе у селима, колико год се у први мах чинило другачије будући да се у градовима налазе многе погодности које олакшавају живот старијим припадницима друштва (попут старачких домова), јер „старијим људима *исписивање чека* за трошкове домског пребивања никада не може надокнадити свакодневно дружење са својом и посебно, колико звучало банално, играње с унучићима” (Ђорђевић, 2013, стр. 331). С друге стране, једно новије истраживање показује да су усамљеније старије особе које живе у руралним срединама него оне које живе у градовима, као и да се перцепција анксиозности/депресије код старих особа у руралним срединама повећава са порастом година старости и сиромаштва, губитком брачног друга, животом без чланова породице, неостваривањем социјалних контаката и нижим степеном образовања (Urošević, Odović, Rapaić, Davidović, Trgovčević, Milovanović, 2015). У суштини, долазимо до закључка да су старије особе у великој мери усамљене, било где да живе, што је још један показатељ њихове изолованости и социјалне искључености.

7. Живот у изолованим подручјима (селима)

Старим особама који живе на селу додатну отежавајућу околност представља удаљеност од важних институција (општине, образовних установа, здравствених установа, културних центара...), лоши путеви и недовољно развијена саобраћајна мрежа.¹³ Због тога је њихов друштвени положај неповољнији у односу на старе који живе у градовима или другим развијенијим срединама.

„Старији и сиромашни, а најчешће је реч о истој популацији, јесу маргинализовани, социјално искључени и „невидљиви“. Старачка домаћинства у руралним

¹³ Детаљније видети на <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2045484/zabrdnjitoci-selo-bez-ambulante-djaka-i-autobusa.html>

областима Србије су, према налазима и анализама ових аутора, од свих типова домаћинства најизложенија материјалној депривацији, а старачка домаћинства која нису остварила право на пензију двоструко су више изложена сиромаштву и социјалној искључености” (Cvejić, Babović, Pudar према: Milošević Radulović, Stjepanović Zaharijevski, 2013, str. 96)

Узмемо ли у обзир наведене податке долазимо до закључка да главни узрок социјалне искључености пензионера представља лоша материјална ситуација, низак ниво образовања, социјални систем у Србији који још увек старе особе није препознао као значајну радну снагу и друштвене актере који могу да помогну економски напредак државе. Ту су и предрасуде које друштво има према старијим људима, због чега особе старије од 65 година веома тешко налазе пристojан посао који ће им олакшати финансијску ситуацију, ретко се укључују у друштвене активности што за последицу има неразвијену социјалну мрежу, делимичну или потпуну изолацију, пасиван и неиспуњен начин живота. Додатни проблем је што такав однос друштва према старијим особама доводи до тога да и они сами прихватају себе као старе, немоћне и неспособне за рад и друштвену активност, јер

„субјективно значење околности да је некоме ‘прикачена етикета’ девијантности има за последицу да обележени појединац, најчешће, и сам прихвата такав став и суд околине о себи, чиме заправо показује да има исте стандарде нормалности као и остали припадници друштва” (Jugović, 2008, str. 8)¹⁴.

Потврду оваквом становишту пружа истраживање које је показало да су интервјуисани испитаници имали негативна очекивања о слободном времену које ће имати после пензионисања, јер су пензионерске дане доживљавали као „претеће” и за њих „празно време”, које прати болест и неактивност (Milosavljević, 2011). Најзад,

„ако полазимо од тога да је бит социјалне искључености у слабљењу или кидању социјалних веза и с друге стране, у мултидимензионалној депривираниости, онда ћемо некога сматрати искљученим само уколико је искључен на више димензија, с тим да једна од тих димензија мора бити релацијска” (Šušur, 2004, стр. 51),

онда закључујемо да су старије особе у Србији (пензионери) социјално искључени у мањој или већој мери према свим димензијама социјалне искључености.¹⁵

¹⁴ Више о стигматизацији читати у (Goffman, 2009).

¹⁵ Димензије социјалне искључености су: дистрибуцијска/материјална (тржиште рада, животне потрештине, доходак, образовање, стамбени услови, резиденцијално подручје, здравље), релацијска/партиципативна (социјалне везе, политичка партиципација, аномија, породичне мреже), дугорочна перспектива и субјективна перспектива. Индикатори дистрибуцијске/материјалне димензије су: дуготројна незапосленост, неадекватан животни стандард, живот испод линије сиромаштва, без икаквих квалификација, мање од себе по особи, лоши животни услови у окружењу и осећај несигурности, лоше здравствено стање. Индикатори релацијске/партиципативне димензије су: особа нема блиских пријатеља, има ограничене шансе за контакт са људима, песимистична је у погледу политичког утицаја, нема интереса за политику, осећа се усамљено, живи сама/породица се распада. Индикатори дугорочне пер-

Закључак

На основу наведених података закључујемо да су особе старије животне доби у Србији маргинализоване и социјално искључене због година, лоше финансијске ситуације, лошег здравља, неадекватног образовања и квалификација, недовољног коришћења савремене технологије, зато што су их чланови породице, родбина и пријатељи занемарили и препустили самима себи као и због стереотипа о старијим особама који владају у друштву.

С обзиром на то да највећи број старих особа има само средњошколско образовање и да изузетно мали проценат њих користи модерну технологију (савремене мобилне телефоне, интернет и погодности које он нуди), не можемо очекивати да они могу одговорити савременим радним захтевима које намеће савремено тржиште. Додатно, Србија не чини пуно по питању њиховог оспособљавања за нека занимања којима би могли да се баве, тако да њихова искљученост с тржишта рада не изненађује. Потом се, као последица њихове незапослености и малих пензија, јавља и сиромаштво или ризик од сиромаштва којим су изложени, нередовни лекарски прегледи или неодлазак код лекара уопште, услед чега им се здравље погоршава, постају пасивни и изоловани и све ређе се окупљају с пријатељима, не друже се. Уједно, они бивају све незадовољнији животом који воде, јер нису у могућности да себи приуште све оно што чини један активан друштвени живот. Услед тога је изузетно висок степен маргинализације и социјалне искључености, што се посебно уочава на пољу друштвених активности, с обзиром да у свакој категорији (члан верске организације/спортске организације/уметничке организације/хуманитарне организације/организације за заштиту животне средине/политичке партије...), проценат старих лица који није члан ниједне од поменутих организација прелази 95%.

У складу с питањем које смо поставили у једном од претходних поглавља, а које се односи на то да ли је оправдано старију популацију у Србији сматрати делом прекаријата, као нове стратификационе групе, на основу изнетих података закључујемо да је такво гледиште делимично оправдано. Најпре, прекаријат као нова стратификациона група подразумева групу људи који немају стално запослење, односно, који данас имају посао, али већ сутра могу остати без њега. За старију популацију у Србији, не можемо рећи да су у ризику од губитка посла, с обзиром на то да велики проценат старијих остварује право на пензију, која им доноси одређену материјалну сигурност. Додатно, како је споменуто у раду, у Србији не постоји развијена свест о радним способностима и могућностима старих особа, те се најчешће сматра да су оне у великој мери и радно неспособне. С друге стране, због постојања закона о могућностима запослења пензионера, закључујемо да су старије особе, као и велики број млађих особа у Србији, али и широм света, део прекаријата као нове стратификационе групе, зато што веома тешко налазе запослење и уједно, уколико га и нађу, оно им не пружа дугорочну сигурност.

Узмемо ли у обзир дефиниције маргиналне класе (изнете у овом раду), долазимо до закључка да старије особе у Србији јесу припадници маргиналне класе, јер, осим спективе као димензије су стално лоши животни услови у задњих неколико година. Индикатор субјективне перспективе као димензије је осећај искључености из друштва (Šušur, 2004)

тога што су сиромашне, у великој мери су искључене из друштвених активности, пасивне, изоловане из заједнице, са слабо развијеном или потпуно неразвијеном социјалном мрежом.

Стога је веома важно препознати старије чланове друштва као особе које могу у великој мери допринети друштвеном развоју, дати им шансу за рад и оствареност на свим пољима, јер ће захваљујући томе и они, али и читава заједница, бележити позитивне резултате.

Anđela N. Đorđević¹
University of Priština with temporary Head Office
in Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy
Department of Sociology
Kosovska Mitrovica (Serbia)

THE MARGINALIZATION OF THE ELDERLY IN SERBIA

(Translation In Extenso)

Abstract: The starting point of the paper is that the elderly in Serbia are marginalized, taking into account almost all dimensions of social exclusion, and that their exclusion from society is largely due to the poor economic situation in the country, as well as poor social policy which does not recognize the significant contribution that pensioners could make to society if given the opportunity and motivation for this type of activity.

The aim of the paper is to determine whether the elderly (pensioners) in Serbia are marginalized or socially excluded. Then, if so, to determine in what dimensions their social exclusion manifests itself and to what extent. In addition, it is important to determine what factors lead to the marginalized position of pensioners, in order to look at the problem in its entirety.

The paper gives an overview of theories and definitions explaining the problem of marginalization and social exclusion and the analysis of statistical data available at state institutions, such as the Statistical Office of the Republic of Serbia, the National Employment Service, the Pension and Disability Insurance Fund, etc.

Survey results show that the elderly in Serbia are largely marginalized and socially excluded, especially in the field of social activities. Their social exclusion is a consequence of the poor economic situation in the country, poor financial situation of the retired people, poor health, inadequate education and qualifications, as well as governing stereotypes in Serbia about the elderly.

Keywords: marginalization, social exclusion, the older population, Serbia

Determination of marginalization and social exclusion

The concept of marginalization has emerged in the sociological and psychological literature. “However, marginalization is predominantly a sociological term that usually describes the situation of a group of people who are excluded from the dominant culture and distribution of power that exists in society” (Jugović, 2007, p. 32). Marginalization is a social process, not just a state of society, because it also implies exclusion from social processes and relationships, therefore social exclusion is one of the key features of marginalization.²

¹ djordjevicandjela1995@gmail.com

² “Other than the group of ‘voluntarily’ marginalized persons (persons who opt for nomadic life, traveling the world without permanent residence, members of various religious sects, traveling art-

The term social exclusion began to be used in France to refer to citizens who were excluded from state social security, then the term was adopted in the UK, and later accepted by the European Community and developed as part of social policy (Šporer, 2004). Although the scientific literature also contains the term subclass, which refers to “individuals who are long-term unemployed (or who only rarely and occasionally did some work) and are heavily dependent on social assistance” (Giddens, 2007, p. 325), Giddens points out that it is more appropriate to use the term social exclusion because it is a broader concept than the concept of subclass and emphasizes processes – mechanisms of exclusion. Also, it is wrong to equate social exclusion with poverty that comes down to a material dimension (lack of resources), while social exclusion “implies much more than a lack of money, since, by its very nature, it represents a multidimensional concept (a process that weakens the connection between the individual and the community)” (Jokić, Petovar, 2009, p. 46). Finally, by the term social exclusion we mean

“a process in which individuals are pushed to the very edge of society and prevented from fully participating because of their poverty or lack of elementary expertise and opportunities for continuing education, or due to discrimination. This distances them from business, income and educational opportunities, as well as from the social and communal activity network. These people have little access to the authorities and decision-making bodies and therefore feel helpless and feel unable to take control of decisions that affect their daily lives” (World Bank according to: Jugović, 2007, p. 43– 44).

According to the definition of the UK government, social exclusion is “what happens when people or areas suffer from related problems such as unemployment, poor skills, low income, poor housing, high crime, poor health and family breakdown” (The Social Exclusion Unit, 2004). Based on the above definitions, we conclude that the concept of social exclusion, and therefore the concept of marginalization, is wide-ranging and encompasses a number of factors and indicators.³ Accordingly, Giddens (Giddens, 2007, pp. 328–329) distinguishes three types of social exclusion: economic exclusion, which individuals and communities can experience in both production and consumption; political exclusion, which refers to the exclusion of an individual or group from the sphere of political events, and social exclusion, which implies a weak or limited social network leading to isolation and minimal contact with people.

As the most important sources of social exclusion, Šporer (Šporer, 2004, pp. 177–179) points out: 1) a whole range of inequalities that exist in societies and affect social groups differently, with particular emphasis on inequalities based on racial, national or ethnic grounds, 2) less developed, unpromising geographic areas, 3) life circumstances, such as disability, illness, single parent families or the life stage of individuals, where the position of young people and pensioners is particularly pronounced, and 4) the dynamics of social change reflected in changes brought about by the globalization process, particularly in the field of economy.

ists ...), a much greater problem is posed by the group of ‘forcibly’ marginalized people” (Šagrić, Radulović, Bogdanović, Marković, 2007, str. 49)

³ Read on dimensions and indicators of social exclusion in more detail in (Šućur, 2004).

The impact of globalization on social exclusion

For the purposes of this paper, the impact of the globalization process on recent changes, especially in the field of work, is of particular importance, since they are directly related to the social status of the elderly. The process of globalization is an imminent and progressive historical process that began thousands of years ago, and perhaps even earlier (Šuvaković, Baljošević, Obradović, 2014), but which has experienced a rapid wave since the fall of the Berlin Wall in 1989, and we have been living in a period of turboglobalization since that moment (Pečujlić, 2005). Namely, the economic aspect of globalization implies

“the process of increase of international flows of goods, services, capital and people (and with them inevitably technology), and today, the process of globalization of the market economy, i.e. the spread of capitalism to those spheres and those countries where the system is still not dominant” (Hatibović, 2002, p. 31).

Multinational companies are recognized as a major feature of the economic aspect of globalization, whose power is proven by generating income higher than the gross national income of many countries, even large countries such as Spain, Brazil, etc. (Vuletić, 2006). The new market policy has also led to changes in the organization of work, most of which are reflected in the “division of labor” to the simplest work operations (Bolčić, 2003), as well as the need for continuous learning and training of workers so that they can “follow” all work requirements imposed on them by companies. The ever-increasing flow of goods, services, people and information in the modern age requires that working organizations be more variable and adaptable (more flexible) in order to adapt to contemporary globalization processes, which caused the introduction of horizontal instead of vertical connection between individual organizational parts in labor, then, orientation towards the long-term interests of the organization, not just short-term financial profit; self-regulatory teams and so-called quality teams, relying on continuous professional development of all employees, which aims to direct them towards organizational development goals, while the communication at all levels of the organization is encouraged, which refers to the participation of all actors in managerial decisions, while rewarding performance (Milošević, 2013). Svendsen (Svendsen, 2012) emphasizes the existence of “sliding hours” and “sliding workplaces” as characteristics of contemporary labor, which means that people are increasingly working “from home” or from another place (depending on the work they do), without specific business hours. An empirical study conducted on a sample of 200 manufacturing companies that are part of the supply chain of a large multinational company (Spasojević Brkić, Tomić, Brkić, Dondur, Josipović, 2019) showed that knowledge and competency of employees, among other things, are among the basic dimensions of organizational culture⁴ and that companies regularly invest in the training and professional development of workers. In addition, the goals and objectives of the company are clear and measurable, which is recognized as another reason

⁴ “Organizational culture is recognized in a distinctive ‘organizational philosophy’, in organizational ‘slogans’ (‘Coca-Cola – It’s the Real Thing’), in ‘press releases’, in personalities (Henry Ford, Toyota, Bill Gates ...) that symbolize the organization, in rituals and ceremonies, in the organizational cultural ‘network’ and in a kind of ‘folklore’ of the organization – stories that recount important events for a given organization. *Organizational culture makes people ‘attached’ to the organization*, it gives them a sense of knowing what to do, and in the relevant environment, the organization provides its own ‘treatment, respect, trust, ‘mission.’” (Bolčić, 2003, pp. 302–303)

for the continuous training of employees. While learning and improvement have a positive impact on the development of each person and are important components for creating the best possible living conditions, we wonder how this market policy and organizational culture affects societies which have not yet reached the level of development that would enable them to do so, as is the case with Serbia. That is, what happens to members of society who, for a number of reasons, are unable to meet all of the stated work requirements?

Older people in Serbia grew up and were educated in a completely different political and economic system compared to capitalism, which did not require them to go through permanent education and training and which enabled them, once they got into employment, to most often remain in the same workplace until the end of their working career. As a result, it is completely unrealistic to expect them to acquire new skills at a later age, to learn, refine and acquire additional qualifications, all of which are part of the contemporary job requirements described above. In addition, modern occupations, including the simplest ones, require the use of modern communication tools and the benefits they bring (which is one of the most visible consequences of globalization processes), while the older population in Serbia, as we will see in the following text, use modern technology in a very small percentage, which is an additional barrier to finding a job and being actively involved in the community.

In addition, under the influence of globalization and the ongoing economic crisis, a new stratification group⁵, known as precariat, has emerged in recent years, and is recognized in the West as a “new dangerous class” (Standing, 2011).

“Precariat is made up of groups of individuals who, regardless of income, education, self-identification and other characteristics, are not permanently employed, i.e. such a group has no stable position in the labor market, no guaranteed job. In other words, at one point these people have a job and income, but they can lose their jobs tomorrow when the employer no longer needs them” (Golenkova, Goliusova, 2014, pp. 144–145).

Bourdieu (1999) points out that precariousness is everywhere today: in the private and public sectors, in industrial enterprises, in institutions for cultural production, education, journalism, media, etc. In particular, he emphasizes that precariousness, to every person who suffers from it, renders the future uncertain and precludes any rational prediction. In addition to precariat, Miladinović emphasizes the existence of a marginal class, whose key feature is “exclusion from social flows, above all, long-term exclusion from the work process, which results in their poverty” (Miladinović, 2017, p. 488). However,

“the marginal class is not synonymous with the poor, not even the socially deprived. It is marked by social disorganization, lack of social networks and respected roles, and individualism in which cooperation and trust are difficult to establish and isolation is quite common” (Miladinović, 2014, p. 44).

Due to such social position, members of the marginal class express an anti-social view of the rest of society, characterized by their passivity in initiating any social action, hostile attitude towards the official society, tendency to the gray economy and general psycho-social traumatization (Miladinović, 2017). Bearing in mind that Milanović (Milanović, 2016)

⁵ Read about different definitions and understandings of social stratification and social class in (Tomić, 2016).

predicts that the processes of globalization will continue to be unevenly distributed in the future, and that the gap between the rich and the poor will be even greater, we conclude that the problem of the marginal class will only be more pronounced.

Accordingly, we wonder if we can view the elderly in Serbia as one part of the precariat, as a new stratification group? That is, can we designate them as members of the marginal class?

Are the elderly in Serbia socially excluded?

The poor economic situation in Serbia is largely due to the transition process that we, as a society, have been unprepared for. Transition is generally defined as “the evolutionary transition from one type of society to another” (Šuvaković, 2014, p. 12). However, transition is a broad term that has several aspects and dimensions. Therefore, in term of transition that took place in the ex-USSR, the countries of the former Eastern European bloc and in Yugoslavia, Šuvaković points out that it

“represented a qualitative change in these countries, in terms of a radical change of the system, social order, change of social values, understanding, morals, the identity and change of cultural patterns, but also of property relations, which, above all, meant general privatization, and property restitution within it as well” (Šuvaković, 2014, p. 17).

Consequences of the transition include a large external debt, poorly managed (looting) privatization⁶, dismissal of workers (in the transition period, from 2002 to 2011, 60% of workers were fired from privatized companies), as well as a dramatic decline in the citizens’ standard of living (Šuvaković, 2014, p. 17). Bearing in mind that the at-risk-of-poverty rate⁷ (these people are not necessarily poor, but only at a higher risk of being) was 25.7% in 2017,

⁶ “The end of production or its significant reduction and dismissal of employees was the end result of an incredibly large number of privatizations ...” (Popov, 2013, p. 30).

“The synthetic indicator of the overall socio-economic system of every country, including Serbia, is unemployment. Chronically high unemployment rates, as a consequence of the failure of privatization and transition, have led to a large number of social losers and rising poverty.” (Drakulić, 2017, p. 299)

⁷ “**The at-risk-of-poverty threshold** was RSD 15,600 on average per month for a single-member household. For households with two adults and one child up to 14 years, the at-risk-of-poverty threshold was RSD 28,080, while for a four-member household with two adults and two children up to 14 years of age, this threshold was RSD 32,760.” (RZS, Report, 25. 12. 2018)

In sociology, we distinguish between absolute and relative poverty. “The concept of absolute poverty is based on the idea of survival – the basic conditions that must be fulfilled in order to maintain a physically healthy existence ... The concept of absolute poverty is considered universally applicable ... Any individual, anywhere in the world, can be said to live in poverty if he/she lives below this universal standard ... It is more appropriate, some believe, to use the concept of relative poverty, which sets poverty in relation to the overall standard prevalent in a given society. Proponents of the concept of relative poverty believe that poverty is culturally defined and cannot be measured on the basis of some universal standard” (Giddens, 2007, p. 317).

“The concept of relative poverty rests on the belief that poverty cannot be measured solely by the amount of income necessary for physical survival. The content-determining elements, or indicators, of relative poverty are expanded by other dimensions, such as education, health, housing, access to various services and amenities, participation in social activities of the local and wider community,

the at-risk-of-poverty rate or social exclusion rate for 2017 was 36.7% (RZS, Report 345, 25.12.2018), the unemployment rate⁸ in the first quarter of 2019 was 12.1% (RZS, Report, 31.05.2019), while in the second quarter of the current year it was 10.3% (RZS, Report 232, 30.08.2019), that the average net salary per employee (for the month of July of the current year) was 55.042 dinars (RZS, Report 259, 25.09.2019), we come to a conclusion that the economic situation in the country is still unenviable, causing further difficulties in all spheres of society.⁹

Prominent economic problems have a decisive influence on the everyday life of Serbian citizens: their material status, health, level of education, involvement in social activities, the way they organize leisure time and, finally, their social inclusion/exclusion.

It is important for us to examine whether and to what extent the oldest Serbian citizens are marginalized in society by examining the following indicators of social inclusion: material status, representation in the labor market, education, health, degree of involvement in community, violence and neglect and living in isolated areas (villages).

1. Material status

The number of pension beneficiaries¹⁰ in Serbia is 1,706,637, the average pension amount is 26,347 dinars, while the largest number of pensioners (21.6%) receive a pension in the amount of 10,000.01 to 15,000 dinars (Fond PIO, 2019). Of the total population over 65, 12.5% do not receive any pension (Babović, Veličković, Stefanović, Todorović, Vračević, 2018, p. 23). Considering that the amount of the average consumer basket for a three-member household is RSD 71,446.88 and that the amount of the minimum consumer basket for a three-member household is RSD 37,084.83 (Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija, 2019), we conclude that the income of pensioners is often insufficient to meet basic living needs. 16% of persons aged between 65 and 74 are at risk of poverty, as well as 23.4% of persons over 75 (Babović et al., 2018, p. 18). 42.7% of people aged between 65 and 74 suffer from material deprivation, as well as 45.3% of persons over 75 (Babović et al., 2018, p. 19). The housing deprivation rate for the population aged 65 and over in Serbia

spending styles, leisure arrangements, social networks and other important determinants of social strata” (Petrović, 2012, p. 76)

⁸ “An unemployed person, from the age of 15 until the fulfillment of the conditions for retirement, i.e. at the latest up to 65 years of age, is capable and immediately ready to work, who did not establish an employment relationship, or otherwise exercises the right to work, who is on the register of the unemployed and actively seeking employment” (NZS, 2019)

⁹ The unemployment rate is reduced also by the constant emigration of Serbian citizens abroad, and it is estimated that “about 245,000 people left Serbia from 2012 to 2016.” (See: WFD, IRI, 2019, p. 8) “The results show that the total cost of education for people leaving Serbia in one year, depending on the educational structure, varies from almost 960 million to just over 1.2 billion euros. By comparison, total exports of information and communication services in 2018 amounted to € 1.1 billion, while exports of the entire agricultural sector in the birth years are around € 900 million” (see: WFD, IRI, 2019, p. 23)

¹⁰ The right to an old-age pension in 2019 is exercised by a male insurer of 65 years of age and at least 15 years of insurance. The insured woman has the right to an old-age pension at the age of 62 years and six months, and with at least 15 years of insurance. <http://www.pio.rs/lat/lat-starsn-penzija.html>

is 11.9%, which is much higher than the EU28 average, where the housing deprivation rate is 1.7%. (Babović et al., 2018, p. 24).

A large number of pensioners are unable to take out a loan from one of the banks operating in Serbia, as banks most often require a pension amount of at least 20,000 dinars a month in order for a pensioner to be eligible for a loan (Moravčević, 2018). Although retirees may be employed after retirement (Petrović Stojanović, 2019), which would bring them additional benefits, the main problem are prejudices and stereotypes about the elderly as sick, slow and poorly educated and informed persons, which is why employers generally do not want to hire them. However,

“the elderly have gained considerable experience in life. They should be able to use their experience, for example, by activating themselves as entrepreneurs and joining the labor market. The workplace provides income as well as social contacts and a sense that the individual is needed and productively contributes to the society of people of all ages” (UNECE 4, 2009).

2. Labor market representation (unemployment)

There are more women than men among the elderly (57.85% versus 42.15%) (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, p. 45), which raises the social exclusion of older persons to a higher level, given that women, regardless of age, are less represented in the labor market.¹¹ According to the 2011 census report, out of the total population over 65, only 5% of people between the ages of 65 and 69, except for retirement income, earn income on the basis of work. With the increase in the number of years, the share of them earning in this way decreases, so that for persons aged between 70 and 74 it is about 3%, for persons aged between 75 and 79 it is about 2%, etc. (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, p. 74). As the age of persons over 65 increases, the number of dependents increases, so that the percentage of dependents in the group of persons aged 65 to 79 is about 10%, aged 80 to 84 about 15%, aged 85 to 89 about 17%. (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, p. 74). Of the total active working population (employed), only 2.41% are over 65 and most fall into the category of “farming, forestry, fishing and related occupations” (17.59%), while in all other occupations they are represented by less than 1%, except for simple occupations, where the share is 1.67% (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, p. 87).

3. Education

The 2011 census found that, in terms of formal education, the highest number of elderly had incomplete elementary school (37.52%); however, if we look at the education of them by 5-year age groups separately, this figure does not apply to persons between 65 and 69 years of age, because in this category the largest share belongs to persons with secondary education (31.99%). The share of elderly without school qualifications and with incomplete elementary school increases with the age of persons (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, p. 100). The most educated are in the region of Belgrade, where the share of elderly with

¹¹ Research shows that women over 45 are less likely to be full-time employees than men, and that due to their inability to find a job, they turn to self-employment and entrepreneurship. Of the total number of women entrepreneurs over the age of 45, 74% opted for self-employment out of economic necessity, while 61% are operating their business unsuccessfully. Women between the ages of 50 and 64 have a very low employment rate (Wo Žene na prekretnici, Grupa za razvojnu inicijativu, 2017)

high school is 35.39%, and with vocational and academic college degrees is 26.00%. For comparison, in the region of South and Eastern Serbia, the share of elderly with high school is 16.43%, and with vocational and academic college degrees 8.11% (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, p. 103). The share of computer literate population among elderly is 5.63%. The majority of computer literate elderly are in the age group of 65–69 years (11,18%), while the percentage decreases with age (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, p. 109). In the 12 months preceding the survey, 17% of the population aged 65 and over used a computer, while in 2017, only 3% of the population aged 65 and 74 used the mobile phone (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, pp. 40–41). One of the reasons for such a small number of older people using modern technology is the lack of a person who can teach them, because they are not able to train themselves.

4. Health

On average, 13.5% of people over the age of 65 stated that they were significantly prevented from carrying out daily activities for health reasons, 27.45% were prevented, and 59.05% were not prevented. Of the total number of elderly, 2.5% rated their health as very good; 15.4% as well; 37.5% as solid; 36.3% as poor, while 8.3% rated their health as very bad (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, pp. 27–28). A survey in 2015 showed that 15.6% of people over 65 did not secure the medical examination or treatment they needed over the period of 12 months and the lack of funding was the most common reason (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015, p. 29). The problem that arises as a major factor limiting the elderly in their daily functioning is the fear of falling. Research has shown that the highest percentage of fears of falls occur with women between the ages of 75 and 79 and 80 and over, people who have had more than two falls and present injuries resulting from the fall, people who are occasionally and often in a situation of “near” fall, people with vision problems, etc. (Ivanović, Trgovčević, 2018)¹².

5. Level of community involvement

The elderly are very little involved in the social life of the community. Of the total number of people over 65, 94.5% are not members of a church or other religious organization; 97.8% are not members of any sports or recreational organizations; 98% are not members of any arts, education or similar organizations; 99.3% are not members of any environmental organization; 97.4% are not members of any professional organization; 97.5% are not members of any charity; 92.25% are not members of any political party. Additionally, 99.3% of them have not participated in public group gatherings organized by state institutions in the last year or two; 96.2% did not participate in public gatherings organized by political parties; 98.9% did not participate in public meetings organized by non-governmental organizations (Babović et al., 2018, pp. 50–51), while the majority of elderly (22.5%) spend their free time watching television (Babović et al., 2018, p.55). Out of the total number of senior citizens, 16.95% cannot spend their money independently; 25.6% cannot afford to go to sports or cultural events; 26.5% cannot afford to gather with friends or family for a meal at least once a month; 28.55% do not have two pairs of shoes; 32.9% are unable to replace worn clothing (Babović et al., 2018, p. 21).

¹² Read more in (Stojanović, Kocić, Balov, Milenković, Savić, Ivanović, 2015). Also in (Pavlović, Račić, Kekuš, Despotović, Joković, Hadživuković, 2017),

6. Violence and neglect

It is important to note that a survey conducted in 2015 found that 19.8% of the elderly reported experiencing some form of violence or abuse at an older age, while 5.5% experienced multiple forms of violence. Financial abuse was reported as the most prevalent form of violence, reported by 11.5% of the elderly, while another survey of the elderly population in Serbia found that nearly 40% of the elderly had bank accounts handled by a third party. Financial abuse is followed by psychological or verbal abuse (7.8%), followed by physical abuse (3.9%) (Babović et al., 2018, p. 40). “The mental as well as emotional abuse of the elderly involves attempts to dehumanize and undervalue them. Abuse of the elderly is any verbal or non-verbal treatment that diminishes their self-esteem and their psychological and emotional integrity” (Krstinić, Vasiljković, 2019).

In addition, family members, relatives and friends neglect the elderly, which has proven to be a major barrier to their active involvement in the community/society, which consequently leads to a strong sense of solitude. Research has shown that elderly people living in cities are more lonely than older people living in villages, as much as it may seem different at first, since there are many benefits in cities that make life easier for older members of society (such as nursing homes) because “for older people, signing a check for the cost of a nursing home can never make up for the daily communion with family and, in particular, banal as it may sound, playing with grandchildren” (Đorđević, 2013, p. 331). On the other hand, a recent study shows that lonely elderly people living in rural areas are more lonely than those living in cities, and that the perception of anxiety/depression with older people living in rural areas increases with increasing age and poverty, with the loss of a spouse, life without family members, lack of social contacts and a lower level of education (Urošević, Odović, Rapaić, Davidović, Trgovčević, Milovanović, 2015). In essence, we come to the conclusion that the elderly are largely lonely, anywhere they live, which is another indication of their isolation and social exclusion.

7. Living in isolated areas (villages)

For older persons living in villages, an additional aggravating circumstance is the distance from important institutions (municipalities, educational institutions, health institutions, cultural centers...), poor roads and an underdeveloped transport network.¹³ Therefore, their social status is less favorable than that of pensioners living in cities or other more developed areas.

“The elderly and the poor, most often representing the same population, are marginalized, socially excluded and ‘invisible’. According to the findings and analyzes of these authors, the elderly households in rural areas of Serbia are the most vulnerable to material deprivation of all types, while the elderly households who have not earned the right to a pension are twice as exposed to poverty and social exclusion” (Cvejić, Babović, Pudar according to: Milošević Radulović, Stjepanović Zaharijevski, 2013, p. 96).

Taking into account the above data, we come to the conclusion that the main cause of social exclusion of pensioners is poor material situation, low level of education, social system in Serbia that has not yet recognized elderly as a significant workforce and social actors

¹³ See more in <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2045484/zabrdnji-toci-selo-bez-ambulante-djaka-i-autobusa.html>.

that can help the economic progress of the state. There are also prejudices that society has towards older people, which makes it very difficult for people over 65 to find a decent job that will ease their financial situation, they rarely engage in social activities which causes an undeveloped social network, partial or complete isolation, passive and unfulfilled lifestyle. An additional problem is that such an attitude of the society towards the elderly causes them to accept themselves as old, powerless and incapable of work and social activity, since the

“subjective meaning of the circumstance that someone is ‘labelled’ as deviant results in the fact that the labelled individual, most often, adopts such an attitude and the court of the environment about oneself, which in fact shows that this person has the same standards of normality as other members of society” (Jugović, 2008, p. 8)¹⁴.

In support of this view, there was a study that showed that the interviewed respondents had negative expectations about the leisure time they would have after retirement, as they viewed retirement days as “threatening” and “idle time”, designated for illness and inactivity. (Milosavljević, 2011). Finally,

“if we start from the fact that the essence of social exclusion is in the weakening or breaking of social ties and, on the other hand, in multi-dimensional deprivation, then we will consider that someone is excluded only if they are excluded in several dimensions, whereas one of those dimensions must be relational” (Šućur, 2004, p. 51),

then we conclude that the elderly in Serbia (retirees) are socially excluded to a greater or lesser extent by all dimensions of social exclusion.¹⁵

Conclusion

Based on the above data, we conclude that older persons in Serbia are marginalized and socially excluded due to age, poor financial situation, poor health, inadequate education and qualifications, insufficient use of modern technology, because they have been neglected and left to themselves by family members, relatives and friends and because of the stereotype of the elderly which rules the society.

Given that the majority of pensioners have only a high school diploma, and that an extremely small percentage of them use modern technology (modern mobile phones, the Internet and the benefits it offers), we cannot expect them to meet the contemporary labor demands imposed by the modern market. In addition, Serbia does not do much in terms

¹⁴ Read more about stigmatization in (Goffman, 2009).

¹⁵ The dimensions of social exclusion are: distribution/material (labor market, life necessities, income, education, housing, residential area, health), relational/participatory (social ties, political participation, anomie, family networks), the long-term perspective and subjective perspective. Indicators of the distribution/material dimension are: long-term unemployment, inadequate standard of living, life below the poverty line, no qualifications, less than a room per person, poor living conditions in the environment and feeling of insecurity, poor health. Indicators of the relational/participatory dimension are: a person has no close friends, has limited chances of contact with people, is pessimistic about political influence, has no interest in politics, feels lonely, lives alone/family falls apart. Long-term perspective indicators as a dimension are a constant poor living conditions in recent years. An indicator of the subjective perspective as a dimension is a sense of exclusion from society (Šućur, 2004)

of training them for some of the occupations they may pursue, so their exclusion from the labor market is not surprising.

Then, as a result of their unemployment and low pensions, poverty or the risk of poverty they are exposed to, irregular medical check-ups or failing to see a doctor in general, which causes their health to deteriorate, they become passive and isolated, and rarely gather with friends, they don't socialize. At the same time, they become increasingly dissatisfied with the life they lead because they are unable to afford an active social lifestyle. As a result, there is an extremely high degree of marginalization and social exclusion, which is especially evident in the field of social activities, since in each category (member of religious organization/ sports organizations/ arts organizations/ humanitarian organizations/ environmental organizations/ political parties), the percentage of elderly who are not members of any of the organizations exceeds 95%.

In accordance with the question raised in one of the previous chapters, which concerns whether it is justified to regard the elderly population in Serbia as part of the precariat, as a new stratification group, we conclude on the basis of the data presented that such a view is partly justified. First of all, precariat as a new stratification group means a group of people who do not have a permanent job, that is, who have a job today, but who may be without it tomorrow. The elderly population in Serbia, cannot be said to be at risk of losing their jobs, since a large percentage of the elderly are entitled to a pension, which gives them some material security. In addition, as mentioned in the paper, in Serbia there is no developed awareness of the working abilities and capabilities of elderly, and it is most often considered that persons are also largely incapacitated. On the other hand, due to the existence of the law on employment opportunities for pensioners, we conclude that the elderly, as well as a large number of younger persons in Serbia, but also around the world, are part of the precariat as a new stratification group, because they find it very difficult to find employment, and if they do find it, it does not provide them with long-term security.

Taking into account the definitions of the marginal class (presented in this paper), we conclude that the elderly in Serbia are members of the marginal class, because, in addition to being poor, they are largely excluded from social activities, passive, isolated from the community, with a poorly developed or completely undeveloped social network.

Therefore, it is very important to recognize older members of society as individuals who can greatly contribute to social development, provide them with a chance to work and be successful in all fields, as a result of which they, as well as the entire community, will have positive results.

REFERENCES/ ЛИТЕРАТУРА

- Babović, M, Veličković, K, Stefanović, S, Todorović, N, Vračević, M. (2018). *Social inclusion of the elderly (65+) in Serbia*. Beograd: Crveni krst Srbije. Available at: <https://www.redcross.org.rs/media/4437/socijalna-ukljucenost-starijih-u-srbiji-e-knjiga.pdf> [In Serbian]
- Bourdieu, P. (1999). *Contre-feux: Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néolibérale*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva [In Serbian]

- Bolčić, S. (2003). *The world of work in transformation: lessons from contemporary sociology of work*. Beograd: ΠΙΛΑΤΩ [In Serbian]
- Drakulić, D. (2017). The importance of entrepreneurship in solving transitional difficulties. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici* 53 (38), 295–305 [In Serbian]
- Devedžić, M, Stojilković Gnjatović, J. (2015). *Demographic profile of the old population of Serbia: 2011. census of population, households and apartments in Serbia*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Available at: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G20154007.pdf> [In Serbian]
- Đorđević, D. (2013). Who is more lonely: older people who live in village or older people who live in town?. In L. Milošević Radulović, J. Petrović, I. Ilić Krstić (eds) *Older people in the common border areas of the South and Southeast Serbia*, 329–336. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Giddens, E. (2007). *Sociology*. Beograd: Ekonomski fakultet [In Serbian]
- Golenkova, Z, Goliusova, J. (2014). Precariate as a new social group in a global society. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 44 (1), 143–155, [doi:10.5937/ZRFFP44-6006](https://doi.org/10.5937/ZRFFP44-6006) [In Serbian]
- Goffman, E. (2009). *Stigma*. Novi Sad: Mediterran Publishing [In Serbian]
- Hatibović, Dž. (2002). About globalization once again. *Međunarodni problemi* LIV (1–2), 28–47 [In Serbian]
- Ivanović, S, Trgovčević, S. (2018). Risk factors for developing fear of falling in the elderly in Serbia. *Vojnosanitetski pregled* 75 (8), 764–772 [doi:10.2298/VSP1606203691](https://doi.org/10.2298/VSP1606203691)
- Jugović, A. (2007). Beyond society: marginalization, social exclusion and marginal groups. *Socijalna misao* (1), 31–66 [In Serbian]
- Jugović, A. (2008). Stigmatization as a social process. *Temida* 11(2), 5–19. [doi:10.2298/TEM0802005](https://doi.org/10.2298/TEM0802005) [In Serbian]
- Jokić, V, Petovar, K. (2009). Social exclusion and education. *Arhitektura i urbanizam* (27), 46–56 [In Serbian]
- Krstinić, D, Vasiljković, J. (2019). Forms of domestic violence. *Pravo – teorija i praksa* 36 (7–9), 67–81 [doi:10.5937/ptp1907067K](https://doi.org/10.5937/ptp1907067K)
- Miladinović, S. (2014). Declassed or on the margins of social structure? *Sociološki pregled* XLVIII (1), crp. 47–68. [doi:10.5937/socpreg1401047M](https://doi.org/10.5937/socpreg1401047M) [In Serbian]
- Miladinović, S. (2017). The radicalization of global inequalities – an open question. In U. Šuvaković, V. Čolović, O. Marković Savić (eds.) *Globalization & Glocalization*, 483–496. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini; Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo. Available at https://drive.google.com/file/d/1L5OVkL-e_6tONSSmw_W1S4jyTTEvvDF3/view [In Serbian]
- Milanović, B. (2016). *Global inequality*. Novi Sad: Akademska knjiga [In Serbian]
- Milošević, B. (2013). *Organization of Work in Global Transition: Contributions to the Sociology of Organization*. Beograd: Filip Višnjić, Prosveta [In Serbian]
- Milosavljević, Lj. (2011). Time management and its evaluation in older members of society. *Antropologija* 11 (1), 143–159 [In Serbian]
- Milošević Radulović, L, Stjepanović Zaharijevski, D. (2013). Quality of life for older people. In L. Milošević Radulović, J. Petrović, I. Ilić Krstić (eds.), *Older people in the common border areas of the South and Southeast Serbia*, 91–120. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]

- Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija. (2019, Jun). *Buying power of the people: the spending bucket*. Beograd: Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija. Available at: <https://mtt.gov.rs/download/KUPOVNA%20MOC%20JUN%202019.pdf> [In Serbian]
- Moravčević, S. (2018). The banks increased the limit: pensioners will make payments until they reach 80. *Novosti*, April 04. Available at: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:720441-Banke-digle-limit-Penzioneri-otplacuju-rate-do-80-godine> [In Serbian]
- NSZ (2019, August). *Report 204: Monthly statistical bulletin: Unemployment and employment in the Republic of Serbia, 2019*. Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje. Available at: http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/13/13419_bilten_nsz_08_2019_-_broj_204.pdf [In Serbian]
- Pavlović, J, Račić, M, Kekuš, D, Despotović, M, Joković, S, Hadživuković, N. (2017). Incidence of falls in the elderly population. *Medicinski pregled* LXX (9–10), 277–282 [doi:10.2298/MPNS1710277P](https://doi.org/10.2298/MPNS1710277P)
- Pečujlić, M. (2005). *Globalization: the two worlds*. Beograd: Gutenbergova galaksija [In Serbian]
- Popov, Đ. (2013). Impact of Transition on the State of the Serbian Economy. *Zbornik radova Pravnog fakulteta* 47 (1), 25–45 [doi:10.5937/zrpfns/47-3769](https://doi.org/10.5937/zrpfns/47-3769) [In Serbian]
- Petrović, J. (2012). Social inclusion of the poor – a concept for reaffirming social work. *Politeia* 2(3), str. 73–88. [doi:10.5937/pol1203073P](https://doi.org/10.5937/pol1203073P) [In Serbian]
- Petrović Stojanović, J. (2019). Retirees can work while they have the strength. *Politika*, February 16. Available at: <http://www.politika.rs/sr/clanak/422868/Penzioneri-mogu-da-rade-dok-imaju-snage> [In Serbian]
- PIO (2019, September). *Monthly Statistical Bulletin*. Beograd: Republički fond PIO. Available at: <http://pio.rs/images/dokumenta/statistike/2019/RF%20PIO%20-%20Statisticki%20mesecni%20bilten%20-%20jul2019.pdf> [In Serbian]
- RZS (25.12.2018). *Report 345: Poverty and Social Inequality, 2017*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Available at: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20181345.pdf> [In Serbian]
- RZS (31.05.2019). *Report 137: Workforce Survey, Quarter I, 2019*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Available at: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191137.pdf> [In Serbian]
- RZS (30.08.2019). *Report 232: Workforce Survey, Quarter II, 2019*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Available at: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191232.pdf> [In Serbian]
- RZS (25.09.2019). *Report 259: The average earnings per employed, July 2019*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Available at: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191259.pdf> [In Serbian]
- Standing, G. (2011). *The precariat. The new Dangerous Class*. London: Bloomsbury Publishing Plc
- Stojanović, Z., Kocić, M, Balov, B, Milenković, M, Savić, N, Ivanović, S. (2015). Fear of falling. *Praxis medica* 44 (3), 61–66 [doi:10.5937/pramed15030615](https://doi.org/10.5937/pramed15030615)

- Spasojević Brkić, V, Tomić, B, Brkić, A, Dondur, N, Josipović, S. (2019). Dimensions of organizational culture in multinational enterprises. *Tehnika* 69 2, 279-286 [doi:10.5937/technique.1902279S](https://doi.org/10.5937/technique.1902279S) [In Serbian]
- Svendsen, L. (2012). *Work philosophy*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo [In Serbian]
- Šagrić, Č, Radulović, O, Bogdanović, M, Marković, R. (2007). Social marginalization and health. *Acta Medica Medianae* 46 (2), 49-52 [In Serbian]
- Šporer, Ž. (2004). The concept of social exclusion. *Društvena istraživanja Zagreb* 13 (1-2), 171-193. Available at <https://hrcak.srce.hr/16108> [In Croatian]
- Šučur, Z. (2004). Social exclusion: concept, approaches and operationalization. *Revija za sociologiju* 35 (1-2), 45-60 [In Croatian]
- Šuvaković, U., Baljošević, S., Obradović, Ž. (2014). Smallpox and globalization or the first achieved planetary goal. *Vojnosanitetski preglad* 71 (3), 301-306. doi: [doi:10.2298/VSP1403301S](https://doi.org/10.2298/VSP1403301S)
- Šuvaković, U. (2014). *Transition: Contribution to Sociological Study of Social Changes*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini [In Serbian]
- Tomić, M. (2016). The impact of social stratification on cultural consumption. *Sociološki preglad* L (3), 449-468 [doi:doi:10.5937/socpreg1603449T](https://doi.org/10.5937/socpreg1603449T) [In Serbian]
- The Social Exclusion Unit. (2004). *Creating sustainable communities*. London: Office of the Deputy Prime Minister. Available at: https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/http://www.cabinetoffice.gov.uk/media/cabinetoffice/social_exclusion_task_force/assets/publications_1997_to_2006/seu_leaflet.pdf
- United Nations Economic Commission for Europe. (2009). *Aging policy: integration and participation of older people in society*. Available at https://www.unec.org/fileadmin/DAM/pau/age/Policy_briefs/ECE-WG.1-4-Ser.pdf [In Serbian]
- Urošević, J, Odović, G, Rapaić, D, Davidović, M, Trgovčević, S, Milovanović, S. (2015). Quality of life of the elderly in urban and rural areas in Serbia. *Vojnosanitetski preglad* 72 (11), 968-974 [doi:10.2298/vsp140831107u](https://doi.org/10.2298/vsp140831107u)
- Vuletić, V. (2006). *Globalization: the current debates*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin” [In Serbian]
- Žene na prekretnici, Grupa za razvojnu inicijativu. (2017). *Denial of the right to decent work: the labor market in Serbia – the position of women 45+*. Beograd: Dosije studio. Available at: <https://www.secons.net/files/publications/78-publication.pdf> [In Serbian]
- WFD, IRI. (2019). *Costs of youth emigration*. Available at: https://drive.google.com/file/d/1_DUnI-RNims0ZMdmON5G0VEVNI-B-62y/view [In Serbian]